

Ҳуқуқ нормалари уларда мустаҳкамланган қоидаларнинг характерига қараб ҳуқуқ ва ваколат берувчи, мажбурият юкловчи ва тақиқловчи (ман қилувчи) нормаларга ажратилади. Хусусан, Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида қуйидаги нормалар ўз ифодасини топган:

1) Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 29-моддасида “Ҳар ким фикрлаш, сўз ва эътиқод эркинлиги ҳуқуқига эга;...”

2) Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 51-моддасида “Фуқаролар қонун билан белгиланган солиқлар ва маҳаллий йиғимларни тўлашга мажбурдирлар”;

3) Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 58-моддасида мустаҳкамлаб қўйилган “...Давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг жамоат бирлашмалари фаолиятига аралашишига, шунингдек жамоат бирлашмаларининг давлат органлари ва мансабдор шахслар фаолиятига аралашишига йўл қўйилмайди”.

Ваколат берувчи, мажбурият юкловчи ва тақиқловчи нормаларнинг бир-биридан фарқли жиҳатларини изоҳлаш орқали келтирилган нормалар ҳуқуқ нормасининг қай турига киришини атрофлича муҳокама қилинг.

Мазкур казусимизга жавоб ёзишдан аввал бир нечта саволларга жавоб топишимиз керак бўлади.

1. Ҳуқуқ нормалари нима ва уларнинг тузилиши қандай?
2. Ваколат берувчи нормалар тавсифи
3. Мажбурият юқловчи нормалар тавсифи
4. Таъқиқловчи нормалар тавсифи.
5. Ҳуқуқ нормаларини бир-биридан фарқи?

Казусимизни таҳлиliga киришишдан олдин қайси қонун ҳужжатларига мувофиқ килишимизни аниқлаб олишимиз керак.

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси(33-34-моддалари)
2. Ўзбекистон Республикаси Меҳнат Кодекси(54-моддаси)
3. Ўзбекистон Республикаси Солиқ Кодекси(85-моддаси)
4. Ўзбекистон Республикаси Фуқоролик Кодекси(166-моддаси))

“Ҳуқуқ нормаси бу давлат томонидан ўрнатиладиган ёки мақуллинадиган, муайян шаклда ифодаланадиган, ижтимоий муносабатни тартибга солишга қаратилган умуммажбурий ҳуқ-атвор қондаси.”¹

Ҳуқуқ тизимининг барча элементлари (норма, институт, соҳа) ҳуқуқ нормаси билан ҳамбарчас боғлиқликда мавжуд бўлади. Умумий қилиб айтиладиган бўлсак, ҳуқуқ нормаси ҳуқуқий тизимнинг асосини ташкил этади.

Ҳуқуқ нормалари ижтимоий нормалар сифатида кишиларнинг ўзаро муносабатларидаги ҳуқ-атвор нормалари жумласига киради. Булар рухсат бериш, чеклаш, тақиқлаш ёки позитив ҳуқуққа хос мажбуриятлар қондасини ўз ичига олувчи қондадир.

¹ Сабуров Н., Сайдуллаев Ш. Давлат ва ҳуқуқ назарияси / Ўқув қўлланма. –Тошкент: «Юридик адабиётлар публиш» 2011й

Ҳуқуқ нормаси-иҷтимоий ҳодиса сифатида ҳуқуқнинг асосий, умумий қилиб айтганда эса ҳуқуқий тизимнинг бош тушунчасидир.

Ҳуқуқ нормалари ҳуқуқнинг шаклланишида унинг амалга оширилиши жараёнларида ва ҳаттоки ҳуқуқий назарияларда ҳам бевосита иштирок этади.

Ҳуқуқ нормалари уларда мустаҳкамланган қоидаларнинг ҳаракатига қараб ҳуқуқ ва ваколат берувчи, мажбурият юқловчи ва тақиқловчи(ман қилувчи) нормаларга ажратилади.

Ҳуқуқ нормасининг белгилари мавжуд бўлиб, асосий белгилари қуйидагилардан иборат:

Иродавий ҳаракатга эгаллиги – унда жамиятнинг давлат иродаси, манфаати, мақсади акс этади.

Нормативлиги – бу кишиларнинг муносабатлари ва ҳаракатларини тартибга солишида намоён бўлади.

Давлат билан ўзаро боғлиқлиги – бунда ҳуқуқ нормалари давлат томонидан ўрнатилади, маъқулланади, ўзгартирилади ёки бекор қилинади.

Умуммажбурийлиги – ҳуқуқ нормалари барча ҳуқуқ субъектларга қаратилган бўлади ва ушбу нормалар улар томонидан бажарилиши мажбурий ҳисобланади.

Расмий ва шаклан аниқликка эгаллиги – ҳуқуқ нормаси умумиҷтимоий ирода сифатида давлат томонидан ўрнатилган расмий юридик ҳужжатлар (норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар) шаклида ифодаланади.

Тизимлилиги – ҳуқуқ нормасининг муайян таркибий қисмларининг мантиқий, изчил ва мутаносибликда эканлигини билдиради.

Дарҳақиқат, ҳар бир норма ўзида бирон-бир ҳатти-ҳаракат, ҳуқ-атвор қоидасини, муайян юриш-туриш моделини ифода қилади. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 28-моддасига биноан, “Ўзбекистон Республикаси фуқароси республика ҳудудида бир жойдан

иккинчи жойга кўчиш, Ўзбекистон Республикасига келиш ва ундан чиқиб кетиш ҳуқуқига эга. Қонунда белгиланган чеклашлар бундан мустаснодир.”²

Биз авалло ҳуқуқ ва ваколат берувчи нормаларга тухталиб ўтсак,

Ҳуқуқ ва ваколат берувчи нормалар деб ҳуқуқ субъектига муайян ҳаракатларни содир этиш мумкинлигини кўрсатувчи ҳуқуқ нормаларига айтилади. Масалан фуқароларга ёки бошқа ҳуқуқ субъектларига давлат томонидан берилаётган ҳуқуқ ва эркинликлар, кафолатларни айтишимиз мумкин. Энг аввало бош қомусимиз Ўзбекистон Республикаси Конституциясида берилган ҳуқуқ ва ваколат берувчи нормалардан наъмуналар келтирсак. Конституциямизнинг 33-моддасида айтилганидек,

“Фуқаролар ўз ижтимоий фаолликларини Ўзбекистон Республикаси қонунларига мувофиқ митинглар, йиғилишлар ва намоёишлар шаклида амалга ошириш ҳуқуқига эгадирлар. Ҳокимият органлари фақат хавфсизлик нуқтаи назаридангина бундай тадбирлар ўтказилишини тўхтатиш ёки тақиқлаш ҳуқуқига эга”³. Ушбу моддада фуқароларга митинглар, намоёишлар ўтказиш орқали ўз фаолликларин кўрсатиш имконияти яъни ҳуқуқи берилмоқда. Ушбу модданинг иккинчи қисмида эса қонун чиқарувчи уларнинг ҳуқуқини кафолатлаб, фуқаролар томонидан ўтказиладиган митинг ва намоёишларга ҳокимият органлари фақатгина хавфсизлик нуқтаи назаридангина аралашуви яъни тўхтатиши ёки тақиқлаши мумкинлиги ҳақида огоҳлантирмоқда.

Яна бир мисолни. Конституциямизнинг 34-моддаси орқали ҳам кўриб ўтсак: “Ўзбекистон Республикаси фуқаролари касаба уюшмаларига, сиёсий партияларга ва бошқа жамоат бирлашмаларига уюшиш, оммавий ҳаракатларда иштирок этиш ҳуқуқига эгадирлар. Сиёсий партияларда,

² Сабуrow Н., Сайдуллаев Ш. Давлат ва ҳуқуқ назарияси / Ўқув қўлланма. –Тошкент: «Юридик адабиётлар публиш» 2011й

³ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т.: “Юридик адабиётлар публиш” нашриёти, 2019 й.

жамоат бирлашмаларида, оммавий ҳаракатларда, шунингдек ҳокимиятнинг вакиллик органларида озчиликни ташкил этувчи муҳолифатчи шахсларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва кадр-қимматини ҳеч ким камситиши мумкин эмас.”⁴ Ушбу моддада ҳам кўриниб турибдики, ҳуқуқ субъектлари яъни фуқароларга турли хил жамоат бирлашмаларида, оммавий ҳаракатларда иштирок этиш ҳуқуқини бергани ҳолда уларга ваколат бермоқда. Конституциямизда кўрсатиб ўтилган ҳуқуқ ва кафолат берувчи нормалар ҳақида сўз юритдик. Ҳўш бошқа норматив ҳужжатларда ҳам бу нормалар мавжудмикан? Энди шу борада сўз юритсак. Биламизки, Меҳнат кодекси орқали меҳнатга доир муносабатларни тартибга солувчи асосий норматив ҳужжатлардан бири ҳисобланади. Ушбу кодекс орқали ходимларга ва иш берувчиларга меҳнат қилишлари ва меҳнатга оид фаолият кўрсатишларида талайгина ҳуқуқ ва эркинликлар берилган. Мисол учун ушбу кодекснинг 58-моддасини оладиган бўлсак, бу моддада Меҳнат қилиш ҳуқуқини амалга ошириш кафолатлари ҳақида сўз юритилган

“Давлат:

иш билан таъминлаш турини, шу жумладан турли меҳнат режимидаги ишни танлаш эркинлигини;

ишга қабул қилишни қонунга ҳилоф равишда рад этишдан ва меҳнат шартномасини ғайриқонуний равишда бекор қилишдан ҳимояланишни;

мақбул келадиган иш танлаш ва ишга жойлашишга бепул ёрдам беришни;

ҳар кимга касбга ва ишга эга бўлишда, меҳнат қилиш ва иш билан таъминланиш шарт-шароитларида, меҳнатга ҳақ олишда, хизмат поғонасидан юқорилаб боришда тенг имкониятлар яратишни;

⁴ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т.: “Юридик адабиётлар публиш” нашриёти, 2019 й.

янги касбга (мутахассисликка) бепул ўқитишни, маҳаллий меҳнат органларида ёки уларнинг йўлланмаси билан бошқа ўқув юртларида стипендия тўлаб малакасини оширишни;

бошқа жойдаги ишга қабул қилинганда моддий харажатлар учун қонун ҳужжатларига мувофиқ компенсация тўлашни;

ҳақ тўланадиган жамоат ишларида қатнашиш учун муддатли меҳнат шартномалари тузиш имкониятини кафолатлайди.

Иш билан таъминлашнинг ҳуқуқий, иқтисодий ва ташкилий шартлари ҳамда меҳнат қилиш ҳуқуқини амалга оширишнинг кафолатлари меҳнат тўғрисидаги қонунлар ва бошқа норматив ҳужжатлар билан белгилаб қўйилади.⁵

Меҳнат кодексида нафақат ходимларнинг балки иш берувчининг ҳам ҳуқуқлари ҳимоя қилинган, кафолатланган.

Ҳуқуқ ва кафолат берувчи нормаларга Фуқаролик кодексимиздан ҳам ажойиб мисоллар топишимиз мумкин. Мулк ҳуқуқи, мулкка эгалик қилиш ҳуқуқи, хўжалик юритиш ҳуқуқи, оператив бошқарув ҳуқуқи ва бошқалар. Мисол учун уш бу кодекснинг 166- моддасида мулкнинг даҳлсизлиги ҳақида сўз боради ”мулкнинг даҳлсиздир ва қонун билан қўриқланади. Мулкнинг даҳлсизлиги мулкдорга қарши турган барча субъектларнинг мулк ҳуқуқини бузишдан ўзларини ўзларини сақлашдан иборатдир. Мулкдорнинг мол-мулкини олиб қўйишга, шунингдек унинг ҳуқуқларини чеклашга фақат қонунларда назарда тутилган ҳоллардагина йўл қўйилади.”⁶

Келинг энди Мажбурият юқловчи нормалар ҳақида фикр юрутсак .Ҳўш бу ўзи қандай норма аслида. Мажбурият юқловчи нормалар бу ҳуқуқ субъектига муайян ҳаракатларни содир этиш лозимлиги (шартлиги)ни

⁵ Ўзбекистон Республикаси Меҳнат Кодекси

⁶ Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси “Юридик адабиётлар публиш” 2019й

кўрсатувчи ҳуқуқ нормалари ҳисобланади. Яъни қонун чиқарувчи томонидан қабул қилинган қонун мажбурият юклаш характериға эға бўлади. Бундай нормаларға мисолларни Конституциямиз, Меҳнат кодекси, Жиноят кодекси, Фуқаролик кодекси, Маъмурий процессуал кодекси, Иқтисодий процессуал кодекси орқали топишимиз мумкин. Фикримизни Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 22-моддасида ҳам фуқаронинг тўлиқ муомала лаёқати у вояға етгач, яъни 18 ёшға тўлгач, тўла ҳажмда вужудға келади деган қоида мустаҳкамланган.

Диспозиция – ҳуқуқ нормасининг навбатдаги таркибий элементи бўлиб, унда ҳуқуқ субъектларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари белгиланади ва уларнинг бўлиши мумкин бўлган хатти-ҳаракатлари вариантлари кўрсатилади. Диспозиция лотинча “**диспоситион**” сўзидан олинган бўлиб, “жойлашув”, “жойлашган”; инглизча “диспоситион” сўзидан келиб чиққан бўлиб, “фармойиш”, “фармойиш бериш” маъноларини англатади.⁷ Диспозиция ҳуқуқий норманинг бир қисми бўлиб, унда гипотезада кўрсатилган ҳолатлар мавжуд бўлганда ҳуқуқ субъектлари риоя этишлари лозим бўлган қоида ифодаланган бўлади. Масалан, Жиноят кодексида белгиланган тартибни бузиб чет елға чиқиш ёки Ўзбекистон Республикасига кириш ёхуд чегарадан ноқонуний ўтганлик учун жавобгарлик белгиланган. Бу ҳуқуқ нормасининг диспозицияси – ҳукуматнинг рухсатисиз ёки қалбаки ҳужжатлардан фойдаланиб ёки бунинг учун белгиланган чегара пункти орқали ўтмай, давлат чегарасидан ноқонуний ўтишнинг тақиқланганлигидир. Энди Солиқ кодекси моддалари билан изохлаб ўтамыз. Ушбу кодекснинг 85-моддасига биноан ”Солиқ мажбурияти солиқ тўғрисидаги қонун ҳужжатларида белгиланган муддатда бажарилиши шарт. Муддатнинг ўтиши календар санадан ёки муддатнинг бошланиши белгилаб қўйилган воқеа юз бергандан кейинги кундан бошланади. Солиқ мажбурияти ушбу

⁷ Ўзбекистон юридик энциклопедияси / Нашр учун масъул Р.А. Муҳитдинов ва бошқ.; масъул муҳаррир Н.Тойчиев. –Т.: Адолат, 2010. Б. 140.

мажбуриятни бажариш муддатининг сўнгги куни соат йигирма тўртга қадар бажарилиши керак.”⁸ Муддатни кўрсатиш орқали солиқ субъектларига мажбурият юкланмоқда ва мана шу мажбуриятнинг бажаралиш учун аниқ вақти ҳам белгиланган қўйилмоқда.

Тақиқловчи нормаларга ҳам етиб келдик. Тақиқловчи нормалар ўзини нима? Ҳуқуқ субъектига муайян ҳатти ҳаракатларни содир этишни ман қилувчи нормалар тақиқловчи нормалар ҳисобланади. Бунга Конституциямиз, Меҳнат кодекси, Жиноят кодекси, Иқтисодий процессуал кодекси, Маъмурий процессуал кодекси ва бошқа норматив ҳужжатларни мисол қиламиз. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясига мурожат қиламиз.

Конституциямизнинг 27-моддага биноан: ”Ҳар ким ўз шаъни ва обрўсига қилинган тажовузлардан, шахсий ҳаётига аралашишдан ҳимояланиш ва турар жойи дахлсизлиги ҳуқуқига эга.

Ҳеч ким қонун назарда тутган ҳоллардан ва тартибдан ташқари бировнинг турар жойига кириши, тинтув ўтказиши ёки уни кўздан кечириши, ёзишмалар ва телефонда сўзлашувлар сирини ошкор қилиши мумкин эмас.”⁹ Ушбу модда орқали қонун чиқарувчи бир ҳуқуқ субъектига турар жойи дахлсизлиги ҳуқуқини бергани ҳолда бошқа ҳуқуқ субъектига ана шу ҳуқуқни бузишини тақиқламоқда.

Ваколат берувчи, мажбурият юкловчи ва тақиқловчи нормаларнинг бир-биридан фарқли жиҳатлари нималардан иборатлигини таҳлил қилиш орқали, казусимиздаги Ўзбекистон Республикасининг Конституциясининг 29-моддаси, 51-моддаси ва 58-моддаларида берилган нормаларини ҳуқуқ нормасининг қайси турига киришини билиб оламиз.

⁸ Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси нашриёти “Юридик адабиётлар публиш” 2020

⁹ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси Т.: “Юридик адабиётлар публиш” нашриёти, 2019 й.

Ҳуқуқ ва ваколат берувчи нормалар - яъни ҳуқуқ субъектига қандай ҳаракатларни содир этиш мумкинлигини кўрсатувчи нормалар бўлиб, ҳуқуқ субъектига нималар қилишга рухсат берилганлигини кўрсатади.

Ваколат берувчи нормалар – субъектларига ўзларида кўзда тутилган ижобий ҳаракатлар қилиш ҳуқуқини беради.

Мажбурят юқловчи нормалар – маълум бир ижобий ҳаракатларни бажариш мажбуриятини белгилайди. Бундай норма учун “мажбур”, “шарт” деган сўзлар хосдир.

Таъқиқлар нормаси – ўзларида кўрсатилган хулқ-атворни, агар у қонун йўли билан ҳуқуқбузарлик деб топилган бўлса, таъқиқлайдилар.

Таъқиқлар – булар давлат, ҳоқимият амри бўлиб, уларнинг асосий мақсади шахс ва жамият учун номақбул хатти-ҳаракатларнинг олдини олишдир.

Биздаги биринчи мисол Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 29-моддасида “Ҳар ким фикрлаш, сўз ва эътиқод эркинлиги ҳуқуқига эга;...” ушбу моддада ҳуқуқ субъектларига фикрлаш ва эътиқод эркинлиги бериш орқали ҳуқуқ ва кафолат берувчи нормалар ўз ифодасини топмоқда яъни уларга эркинлик берилмоқда.

Иккинчи мисолимизда эса Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 51-моддасида “Фуқаролар қонун билан белгиланган солиқлар ва маҳаллий йиғимларни тўлашга мажбурдирлар” бу модда орқали ҳуқуқ субъектларига мажбурият юклаш орқали амалга мажбурлов нормаси амалга оширилмоқда.

Энди учинчи мисолимизни таҳлил қилсак, ушбу мисолда тақиқловчи нормалар ифодаланган, яъни “...Давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг жамоат бирлашмалари фаолиятига аралашишига, шунингдек жамоат бирлашмаларининг давлат органлари ва мансабдор шахслар фаолиятига аралашишига йўл қўйилмайди”, деб конституциямизнинг 58-моддасида айтиб ўтилган. Давлат органларига ва мансабдор шахсларга жамоат бирлашмалари фаолиятига аралашишини тақиқламоқда ва шу билан бирга жамоат бирлашмалари ҳуқуқларини кафолатламоқда. Ман қилувчи

нормалар - яъни ҳуқуқ субъектига муайян хатти-ҳаракатларни содир этишини ман қилиб қўювчи нормалар бўлиб, бу ҳуқуқ нормалари инсонга ҳаракатлари давомида қандай ҳаракатлардан ўзини тийиши ва уни қилмаслик кераклигини кўрсатади.

Ҳулоса қилиб шуни айтишимиз мумкинки ҳуқуқ нормалари давлат томонидан ўрнатилган, муҳофаза қилинадиган, тасдиқладиган умуммажбурий юриш-туриш қондаси ҳисобланади. Унинг асосий вазифаси ижтимоий муносабатларни тартибга солишга қаратилгадир. Унинг таснифлари эса ҳуқуқ субъектларига аниқ йуналишларни белгилаб беради. Уларга ҳуқуқлар, кафолатлар ва ёки мажбурлов ёхуд тақиқловлар кўрсатилиши мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар:

- 1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т.: “Юридик адабиётлар публиш”нашриёти, 2019.***
- 2. Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодексига шарҳлар. –Т.: ТДЮИ нашриёти, 2008.***
- 3. Сабуров Н., Сайдуллаев Ш. Давлат ва ҳуқуқ назарияси / Ўқув қўлланма. –Тошкент: ТДЮИ, 2011***
- 4. Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси нашриёти “Юридик адабиётлар публиш” 2020.***
- 5. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси “Юридик адабиётлар публиш” 2019.***
- 6. Ўзбекистон Республикаси Жиноят Кодекси***

Фойдаланилган веб сайтлар:

- 1. www.lex.uz***